

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті розглядається проблема усвідомлення місця та ролі адміністративної відповідальності на різних історичних етапах, акцентується увага на передумовах формування цього виду відповідальності, досліджуються процеси інтеграції та диференціації адміністративної відповідальності в ході її історичної еволюції.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, історичний розвиток адміністративної відповідальності, адміністративно-деліктне законодавство, інтеграція та диференціація адміністративної відповідальності, радянське адміністративне законодавство.

В статье рассматривается проблема осознания места и роли административной ответственности на разных исторических этапах, акцентируется внимание на предпосылках формирования данного вида ответственности, исследуются процессы интеграции и дифференциации административной ответственности в ходе ее исторической эволюции.

Ключевые слова: административная ответственность, историческое развитие административной ответственности, административно-деликтное законодательство, интеграция и дифференциация административной ответственности, советское административное законодательство.

The article deals with the problem of awareness of the place and role of administrative responsibility at different historical stages, focuses on the prerequisites for the formation of this type of responsibility, the processes of integration and differentiation of administrative responsibility in the course of its historical evolution are explored.

Key words: administrative responsibility, historical development of administrative responsibility, administrative and delinquent legislation, integration and differentiation of administrative responsibility, Soviet administrative law.

Вступ. Адміністративна відповідальність традиційно посідає одне з найважливіших місць серед інститутів сучасного адміністративного права та видів юридичної відповідальності, являючи собою найдієвіший інструмент забезпечення правопорядку, законності та дисципліни в державі. Утім, сучасна трансформація управлінських та інших суспільних відносин, зумовлена як загальними процесами глобалізації й інформатизації, так і національним реформуванням законодавства у зв'язку з інтеграцією України до європейського співтовариства, зумовлює об'єктивну необхідність у переосмисленні вітчизняної моделі адміністративної відповідальності, уточненні її місця та ролі в системі юридичної відповідальності сучасного етапу державотворення.

У цьому зв'язку особливу увагу слід приділити проведенню історико-правового аналізу підстав становлення та розвитку інституту адміністративної відповідальності. На наш погляд, саме усвідомлення цих засад є одним із ключових у питанні розуміння процесів, які сьогодні відбуваються в досліджуваному нами інституті.

Питанням історичних процесів становлення й розвитку адміністративної відповідальності присвячували свої праці такі видатні науковці, як В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, І. Голосніченко, Є. Додін, В. Колпаков, Р. Каложний, Л. Коваль, Т. Коломосць, А. Комзюк, О. Кузьменко, В. Олефір, О. Остапенко, І. Пахомова, С. Петков, Ю. Шемшученко, Х. Ярмачі й інші. Проте в проведених дослідженнях увага здебільшого приділяється історії законодавства про адміністра-

тивну відповідальність або історії наукових учень про неї. Процесам же взаємозв'язку з іншими державно-примусовими заходами та правовими інститутами уваги приділялося значно менше.

Постановка завдання. Метою статті є проведення історико-правового аналізу становлення й розвитку інституту адміністративної відповідальності, дослідження передумов формування, притаманних їй особливостей і змістовного наповнення інституту адміністративної відповідальності на різних історичних етапах.

Результати дослідження. Становлення адміністративної відповідальності як самостійного виду правової відповідальності має порівняно нетривалу історію, яка тісно переплітається з формуванням самого адміністративного права як галузі та виникненням інституту адміністративної юстиції. І хоча управлінські відносини та заходи державного примусу й покарання протягом усього існування держави як форми суспільного ладу були відомі з давніх часів, прийнято вважати, що попередницею сучасного адміністративного права було поліцейське право, що виділилося з науки камералістики у XVIII ст.

Появу поліцейського права як окремої галузі зумовлювала необхідність розв'язання низки завдань тогочасних «поліцейських держав», що закріпили за собою пануюче місце в Європі з другої половини XVII ст. до початку XIX ст. унаслідок боротьби буржуазії проти феодалів.

Родоначальником науки поліцейського права прийнято вважати французького вченого Ніколаса Деламара (1639–1723 рр.), який у 1722 р. опублікував «Трактат про поліцію», окресливши предмет поліцейської діяльності [1]. Характерними рисами тогочасної поліцейської держави, яка виступала формою абсолютизму, було традиційне продовження урядової опіки та втручання в усі внутрішньодержавні сфери життя, відсторонення громадян від участі в державному управлінні, підпорядкування економіки інтересам збільшення державної скарбниці та наявність дуже розгалуженого бюрократичного апарату [2, с. 15]. Зміст поліцейської діяльності зводився до питань внутрішнього управління державою та розподілявся на поліцію безпеки та поліцію добробуту. Поліція безпеки охороняла громадський порядок, життя та безпеку громадян. Діяльність поліції добробуту полягала в застосуванні складної системи адміністративних заходів, спрямованих на розвиток державних і приватних господарств, а також фізичного та духовного стану населення [2, с. 17].

На території сучасної України перші поліцейські структури були утворені Петром I, їх діяльністю протягом XVIII ст. були охоплені всі міста країни. Нормативні акти, які видавалися державною адміністрацією та поліцією, із плином часу були об'єднані в національне поліцейське законодавство [3, с. 15].

Перехід від поліцейського права до адміністративного відбувався під впливом ідеологічних наслідків Французької революції 1789 р. й інших європейських буржуазних революцій, коли права та свободи людини були протиставлені всемогутності держави. Нові погляди на державне будівництво, розподіл влади на законодавчу, судову та виконавчу вимагали перегляду і наявних методів управлінської діяльності. Якщо поліцейське право використовувалося для впорядкування суспільних відносин шляхом застосування методів прямого примусу, то виникнення адміністративного права пов'язане з принципово іншим підходом — визнанням верховенства прав людини й громадянина [2, с. 25]. Безумовно, оновлена управлінська модель вимагала появи й нових заходів забезпечення обов'язків держави, у зв'язку з чим приблизно в цей же період створюється й перша відносно незалежна адміністративна юстиція, виражена адміністративними судами та/або адміністративними трибуналами. Зауважимо, що й до подій 1789 р. у Франції функціонували адміністративні суди, які мали назву «Chambre descomptes» та «Cour des aides», але, як вдало підмічає Є. Лупарев, «це були залежні від короля суди, в яких посади легально продавалися. І хоча відповідні суди містили в собі елементи адміністративної юстиції, очевидно, можна стверджувати, що це не була адміністративна юстиція в сучасному розумінні» [4, с. 171]. До компетенції реформованих судів входили повноваження з розгляду справ на предмет законності прийняття рішень органами державної адміністрації. Рішення, що порушують права й свободи людини й громадянина, кваліфікувались як «адміністративні правопорушення» [5, с. 22]. Саме із цього часу, на наш погляд, є всі підстави говорити про формування основ інституту адміністративної відповідальності.

У дореволюційній Росії адміністративна юстиція виникає лише в другій половині XIX ст. Певним аналогом європейських адміністративних судів були створені в 1889 р. змішані губернські присутствія, до складу яких входили чиновники й представники дворянського, земського й міського самоврядування. Функціонували вони в кожній губернії для обговорення правильності й законності ухвал і розпоряджень земських установ, а також спорів, пов'язаних із порушенням

поліцейських постанов, незаконним затриманням та ін. Також окремо слід згадати Перший департамент Урядового Сенату, який у деяких випадках розбирав схожі справи (спори) навіть без їх первинного розгляду в присутствіях [6; 7]. Проте слід зауважити, що тогочасна вітчизняна адміністративна юстиція була вкрай далека від європейської й установлювала відповідальність чиновників за їхні незаконні дії по службі доволі фрагментарно.

Майже одночасно з категорією «адміністративне правопорушення» в Європі виникає й учення про «кримінальні проступки» (поліцейські проступки), створення якого також відповідало духу й ідеям верховенства прав і пріоритету свобод людини й громадянина. Диференціація кримінально караних діянь на злочини й проступки здійснювалася за критерієм рівня суспільної небезпечності протиправних діянь, що зумовлювало появу значної кількості більш м'яких покарань. Одним із перших нормативних актів, що закріплював таке розмежування, був французький Кодекс 1795 р., який виділяв проступки, або делікти, за які було передбачене покарання виправного характеру [5, с. 22]. Цю традицію пізніше перейняв і наполеонівський Кодекс 1810 р., а згодом це стало практикою для багатьох країн Європи, зокрема й для царської Росії (див. «Уложення про покарання кримінальні й виправні» 1845 р.).

Проте на початку XVIII ст. проступки ще не визнавались адміністративними, а знаходились у межах кримінального законодавства. Це саме стосується й адміністративної відповідальності взагалі, яка на той час ще не сформувалась як самостійна й перебувала під значним впливом кримінального законодавства та кримінально-правової науки. Слід зауважити, що в законодавстві деяких європейських держав (Німеччини, Швейцарії, Бельгії й ін.) адміністративні правопорушення досі залишаються складовою частиною кримінально караних, хоча й мають певну самостійність [8].

Національний розвиток учення про кримінальні проступки пішов іншим шляхом. У зв'язку з реформами кінця XIX ст. «кримінальні проступки» починають іменуватись «адміністративними». Таке уточнення було пов'язане з процедурними особливостями застосування покарань за кримінальним законодавством Російської імперії. Відповідно до загальних положень каральна влада в Росії була сконцентрована в судах. Справи про малозначні злочини (або проступки) розглядали спеціально для цього утворені мирові суди. Але в уже згаданому 1889 р. інститут мирових судів скасовується [5], а функції щодо розгляду справ про малозначні злочини чи кримінальні проступки передаються до адміністративних органів.

В. Гессен, аналізуючи національне законодавство останньої чверті XIX ст., виділяв таких суб'єктів, що володіли правом накладення адміністративних стягнень: 1) сільські старости й волосні старшини; 2) земельний начальник; 3) місцеві поліцейські начальники; 4) губернатори; 5) міністр внутрішніх справ [9, с. 42–43]. Досліджуючи подальші наукові праці вчених-адміністративістів, І. Безклубний доходить висновку, що подальший розвиток учення про адміністративну відповідальність відходить на другий план. «Більшість учених, – зазначає автор, – якщо й приділяли увагу примусовим повноваженням адміністрації, то зупинялися здебільшого на інших заходах адміністративного примусу, зокрема на застосуванні зброї, поліцейському арешті, або взагалі обмежувалися загальним аналізом інституту адміністративного примусу» [10, с. 195].

Після жовтневих подій 1917 р. та створення в 1922 р. Радянського Союзу, до якого Україна ввійшла як союзна республіка, інститут адміністративної відповідальності набуває нового вектора розвитку.

Як і за часів царизму, рання радянська доба характеризувалася відсутністю систематизації законодавства про адміністративну відповідальність. Кваліфікація правопорушень у кожному окремому випадку залежала від розсуду відповідного юрисдикційного органу. Не закріплювалися склади адміністративних правопорушень, процесуальні норми, система адміністративних стягнень. Адміністративні стягнення фактично пов'язувалися не з підставою – адміністративним проступком, а із суб'єктом їх застосування. Зберігався й притаманний поліцейським державам значний рівень втручання держави в особисті справи населення. Ось приклад такого необґрунтованого втручання: постановами владних органів було заборонено тримати котів у квартирі, прати білизну й т. д. [11, с. 70–71].

Слід відмітити, що незважаючи на слабе законодавче регулювання адміністративно-деліктних відносин, широко використовуваний адміністративний порядок накладення стягнень давав значні переваги порівняно із судовим, зокрема ефективність, швидкість, оперативність, що зумовлювало інтерес правлячої верхівки в подальшому його розвитку. Це й собі сприяло розробленню більш детальної законодавчої бази адміністративної відповідальності. Так, починаючи вже з 1920-х рр., почали з'являтися численні нормативні акти, тексти яких містили терміни «ад-

міністративне стягнення», «накладення стягнень в адміністративному порядку», «заходи адміністративного впливу», а в 1922 р. Постановою ВУЦВК були затверджені «Положення про видання обов'язкових постанов і накладення за їх порушення стягнень в адміністративному порядку». Новим актом установлювалися максимальні розміри адміністративних стягнень, закріплювалися строки притягнення до відповідальності та строки розгляду справ про адміністративні правопорушення [12]. Також уперше в національному законодавстві був закріплений адміністративний порядок подачі клопотань і оскарження у вищий орган постанов про накладення адміністративних стягнень.

У 1927 р. приймається Адміністративний кодекс УРСР, який об'єднує в собі той досвід, що був напрацьований за попередні роки правління радянської влади, при цьому частково скасовуючи низку положень (детальніше див. [13]). Зауважимо, що адміністративний кодекс 1927 р. не охоплював усе адміністративне законодавство й мав переважно відомчий характер у межах компетенції НКВС УСРР і його місцевих органів [14]. У відповідному кодексі, можливо, уперше використовується поняття «адміністративна відповідальність» [15, с. 286], яке здебільшого пов'язувало цей вид правової відповідальності з позасудовим (адміністративним) порядком.

Звертаємо увагу, що адміністративне право періоду ранньої радянської доби з 1917 р. до 1937 р., як правильно зауважує К. Вельский, «у «легальному положенні» існувало тільки з 1922 по 1928 р., решту часу воно було під забороною, насамперед за свій колишній зв'язок із поліцейським правом. Ідеологи із ЦК ВКП (б) і ортодокси-юристи типу П. Стучки постійно стверджували, що поліцейське право можливе лише в буржуазному суспільстві, де є поліцейські відносини й існують протиріччя між владою й населенням» [16, с. 17]. У зв'язку із цим і науковій праці, присвячені проблемі адміністративної відповідальності, майже зникають зі шпальт юридичних журналів.

Узагалі слід відмітити, що адміністративне право в СРСР не дарма називалося радянським, адже, на відміну від аналогічних правових галузей демократичних країн, його роль зводилася до регулятора суспільних відносин і процесів, найважливішого знаряддя втілення в життя політики КПРС, постійного зростання добробуту народу, захисту інтересів держави й особи, подальшого планомірного й усебічного вдосконалення соціалізму [17, с. 12]. Це саме можна стверджувати й про інститут адміністративної відповідальності, який із моменту створення й до розпаду СРСР перебував у рамках комуністичної ідеології, будучи інструментом її забезпечення.

Певна «відлига» у ставленні до адміністративного права почалася після прийняття в 1937 р. так званої «сталінської» Конституції СРСР, норми якої закріплювали положення про нову систему органів державного управління, їх компетенцію, основи адміністративно-правового статусу громадян та ін. У зв'язку із цим наприкінці 1940-х рр. з'являються й нові доктринальні вчення, що стосуються інституту адміністративної відповідальності. Так, науковці почали виокремлювати декілька паралельних процедур застосування адміністративних стягнень: 1) коли адміністративний орган не тільки встановлював факт правопорушення та накладав адміністративне стягнення, а й в адміністративному порядку виконував саме стягнення; 2) коли встановлення факту порушення та накладення адміністративного стягнення здійснював адміністративний орган, але в разі відмови порушника сплатити штраф або несплати його у встановлений термін питання про вилучення суми штрафу за рахунок майна порушника передавали до народного суду; 3) коли в разі порушення акта управління передбачалося не тільки застосування адміністративного стягнення, а й учинення адміністративними органами певних дій щодо майна правопорушника, наприклад знесення самовільно збудованої споруди [18, с. 103–104]. Отже, можна стверджувати, що в цей період закладається фундамент дотепер наявного невід'ємного взаємозв'язку адміністративної відповідальності з державним контролем у вітчизняній правовій системі. Крім того, уперше посадова особа визнається спеціальним суб'єктом адміністративної відповідальності [19, с. 122], що знаходить прояв у підсиленні застосовуваних стягнень до посадових осіб порівняно з тими, що передбачалися в разі вчинення правопорушень громадянами. Широко обговорюється в наукових колах концепція відмежування адміністративних правопорушень від кримінально караних діянь за ознакою рівня суспільної небезпеки.

У другій половині ХХ ст. наявність близько 500 союзних і республіканських законодавчих і урядових актів призводила до плутанини й неузгодженості в правозастосовній діяльності. Усе це зумовило необхідність розроблення єдиного правового поля адміністративної відповідальності. Із цією метою в 1961 р. приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про подальше обмеження застосування штрафів, накладених в адміністративному порядку» [20], значення якого дещо виходило за межі, окреслені його найменуванням. Так, в Указі не лише

були систематизовані норми, що визначали повноваження органів держави на встановлення й застосування штрафу як виду адміністративного стягнення, а й вирішувалося багато загальних питань, що стосувалися компетенції Союзу РСР і союзних республік із визначення складів адміністративних правопорушень, системи органів, які застосовували окремі заходи адміністративного впливу, порушувалися деякі процесуальні питання, пов'язані з розглядом справ про адміністративні правопорушення [21, с. 276]. Крім того, як зауважує О. Літошенко, відповідний документ закріплював панівне положення щодо неможливості притягнення до адміністративної відповідальності юридичних осіб [22].

Деякі фахівці з адміністративного права стверджують, що Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про подальше обмеження застосування штрафів, накладених в адміністративному порядку» є першим кроком у напрямі майбутньої консолідації законодавства про адміністративну відповідальність.

Узагалі слід зазначити, що від початку 60-х рр. XX ст. об'єкт поставлених під охорону за допомогою адміністративної відповідальності суспільних відносин значно розширюється, а сам термін «адміністративна відповідальність» усе частіше знаходить своє вираження в нормативно-правових актах різної галузевої спрямованості, зокрема в Указах Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення адміністративної відповідальності за порушення правил риболовства й охорони рибних запасів у водоймищах СРСР» від 27.03.1964 р., «Про відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду» від 17.08.1966 р.; у Постановах Ради Міністрів УРСР «Про адміністративну відповідальність за пошкодження високовольтних електричних мереж» від 10.10.1969 р., «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про працю й правил охорони праці» від 13.10.1976 р. та в багатьох інших (див. [23; 24; 25]).

Із прийняттям у 1977 р. нової Конституції СРСР, яка закріплює істотні зміни в економічному й соціальному житті суспільства, конкретизуючи й регламентуючи діяльність різних державних органів, а також права громадян, виникає необхідність оновлення чинного законодавства практично в усіх галузях життєдіяльності. Не був винятком і інститут адміністративної відповідальності. Новації були запроваджені шляхом прийняття в 1980 р. «Основ законодавства СРСР і союзних республік про адміністративні правопорушення», які не лише уніфікували законодавство, присвячене адміністративній відповідальності, а й робили значний крок до посилення гарантій прав громадян і зміцнення законності. Цей документ називають першим в історії держави загальносоюзним кодифікованим актом, що регулює всі основні питання боротьби з адміністративними правопорушеннями [19, с. 154]. Саме «Основи» вперше закріплювали завдання законодавства про адміністративні правопорушення (ст. 1); положення про необхідність профілактики правопорушень (ст. 4). Крім того, уперше було сформульоване легальне поняття адміністративного проступку як підстави адміністративної відповідальності і його формально-юридичні ознаки, визначалася система суб'єктів такого проступку й адміністративних стягнень [21, с. 276]. Із кримінального законодавства запозичується інститут необхідної оборони та крайньої необхідності, а також закріплений перелік обставин, що пом'якшують і обтяжують адміністративну відповідальність. У майбутньому саме цей документ послужив прийняттю в 1984 р. Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення, який із певними змінами діє й сьогодні.

Із набуттям Україною незалежності в 1991 р. розвиток адміністративної відповідальності змінюється в напрямку збільшення її ролі та самостійності серед інших видів правової відповідальності. Проголошені Конституцією України 1996 р. права й свободи громадян, нова економічна політика, пов'язана із залученням в економічну діяльність недержавних суб'єктів, зумовлює розширення об'єктів, поставлених під охорону адміністративною відповідальністю, що знаходить відображення у створенні нових складів адміністративних правопорушень.

Висновки. Останній етап історичного розвитку адміністративної відповідальності, свідками якого ми є, характеризується процесами її гуманізації, розширення механізмів захисту прав і свобод людини й громадянина та наближенням національного правового регулювання адміністративно-деліктних відносин до стандартів європейського співтовариства.

Список використаних джерел:

1. Delamare N. Traite de la Police / N. Delamare. – 2 ed. – P., 1722.
2. Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Авер'янов (голова). – К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
3. Шпилевский М. Полицейское право как самостоятельная отрасль правоправедения / М. Шпилевский. – Одесса, 1875. – С. 196.

4. Лупарев. Е. Генезис правового регулирования административной юстиции в России в досоветский период: попытка новой исторической ретроспективы / Е. Лупарев // Общество и право. – 2016. – № 3 (57). – С. 171–174.
5. Колпаков В. Адміністративна відповідальність (адміністративно-деліктне право) : [навч. посіб.] / В. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 256 с.
6. Петухов Г. Административная юстиция в царской России / Г. Петухов // Правоведение. – Л., 1974. – № 5. – С. 73; Корф С. Административная юстиция в России / С. Корф. – СПб., 1910. – Кн. 2–3. – С. 388.
7. Воеводский Н. Положение о губернских и уездных земских учреждениях / Н. Воеводский, Ю. Икскуль. – СПб., 1890. – 360 с.
8. Банчук А. Право об административных нарушениях: опыт стран Западной и Восточной Европы, требования Европейского суда по правам человека и стандарты Совета Европы / А. Банчук. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://pravo.org.ua/files/administr/covv/banchuk_pravo_adm_porush_gus.pdf.
9. Гессен В. Административное право / В. Гессен. – СПб., 1908. – С. 422.
10. Безклубний І. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : [монографія] / І. Безклубний, С. Борбровник, І. Гриценко та ін. ; за заг. ред. І. Безклубного. – К. : Грамота, 2014. – 448 с.
11. Попов Г. Порядок издания обязательных постановлений и административные взыскания / Г. Попов // Власть Советов. – 1923. – № 11–12.
12. Положение об издании обязательных постановлений и наложении за их нарушения взысканий в административном порядке : Постановление ВЦИК от 30.08.1992 г. // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1992. – № 38. – Ст. 577.
13. Парфіненко І. Кодифікація радянського права в 20-ті роки / І. Парфіненко // Правознавчий рух: історія та сучасність : 7 Всеукр. студ. наук.-практ. конф., 2014 р. / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2014. – С. 72–76.
14. Адміністративний кодекс УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1927. – № 63–65. – Ст. 240.
15. Гриценко І. Становлення і розвиток наукових поглядів на основні інститути вітчизняного адміністративного права : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. Гриценко. – Х. : Харківський нац. ун-т внутр. справ, 2008. – 425 с.
16. Вельский К. К вопросу о предмете административного права / К. Вельский // Государство и право. – 1997. – № 11.
17. Тарасов И. Лекции по полицейскому (административному) праву / И. Тарасов. – Т. 2. – М., 1908.
18. Евтихийев И. Административное право СССР / И. Евтихийев, В. Власов. – М., 1946. – 431 с.
19. Отечественное законодательство XI–XX веков. Часть I: XI–XIX века / Под ред. О. Чистякова. – М., 2000. – С. 462.
20. О дальнейшем ограничении применения штрафов, налагаемых в административном порядке : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 04.06.1961 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=1656>.
21. Бец И. История развития института административной ответственности / И. Бец, Д. Бузов // Актуальные проблемы развития национальной и региональной экономики : сб. науч. трудов V Междунар. науч.-практ. конф. для студентов, магистрантов, аспирантов и молодых ученых (Белгород, 24 апреля 2014 г.) / под науч. ред. Е. Камышанченко, Ю. Растопчиной. – Белгород, 2014. – С. 274–277.
22. Літошенко О. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук / О. Літошенко. – К. : Б. в., 2005. – С. 199.
23. Про відповідальність за порушення правил адміністративного нагляду : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 17.08.1966 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – № 13. – С. 68.
24. Ведомости ВС СССР. – 1976. – № 42. – Ст. 584.
25. Ведомости ВС СССР. – 1966. – № 30. – Ст. 596.